

گونه‌شناسی نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن

مصطفی رستمی ^۱ ID، زهرا آقابابایی ^۲ ID، طاهره میر ^۳ ID

^۱ (نویسنده مسئول) گروه صنایع‌دستی و پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران، m.rostami@umz.ac.ir

^۲ گروه صنایع‌دستی و پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران، zahraaghababaei193@gmail.com

^۳ گروه صنایع‌دستی و پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، مازندران، ایران، tahereh_mir164@yahoo.com

چکیده

سانجیم‌دوزی ترکمن ازجمله هنرهای اصیل و بومی ترکمنان است که با وجود علاقه وافر دختران و زنان ترکمن و هنرنمایی ایشان در دوخت نقش‌ها و طرح‌های مختلف با رنگ‌های گوناگون بر روی لباس‌ها و دیگر تزئینات‌شان منابع مکتوب در این زمینه چندان موجود نیست. بررسی و شناخت نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن و منشاء پیدایش، مفاهیم و کاربردهای آن‌ها دریچه تازه‌ای برای شکافتن اندیشه‌های گذشتگان اقوام ترکمن ایران خواهد بود. این پژوهش که به روش توصیفی با بهره‌مندی از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی در منطقه انجام گردید، می‌کوشد تا به بررسی گونه‌های نقوش مورد استفاده در هنر سانجیم‌دوزی ترکمن و در پی آن شناخت مفاهیم نقوش مورد استفاده در آن بپردازد. نتیجه مطالعات در بررسی بیش از ۱۰۰ قطعه آثار و البسه با نقوش مختلف حاکی از آن است که شکل و رنگ و نوع نقش در گروه‌های مختلفی که از طبیعت، جانوران و عقاید و باورها، ابزارآلات و ادوات جنگی قابل تفکیک است. منشاء پیدایش برخی از اشکال این نقوش از عقاید و باورهای اجداد اقوام ترکمن بوده است و برخی دیگر نیز با عناصر موجود در اشیای پیرامون و موجودات و طبیعت هم‌خوانی دارند.

اهداف پژوهش:

۱. شناخت و بررسی نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن‌ها و ردیابی مفاهیم نقوش کاربردی در سانجیم.
۲. مطالعه نقوش و ساختار فرهنگی هنری سوزن‌دوزی قوم ترکمن.

سؤالات پژوهش:

۱. منشاء شکل‌گیری نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن چیست؟
۲. نقوش به‌کاررفته در سانجیم‌دوزی ترکمن دارای چه گونه‌هایی است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۴۹

دوره ۲۰

صفحه ۳۷۵ الی ۳۹۳

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۱۲/۲۹

تاریخ داوری: ۱۳۹۹/۰۶/۳۱

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

کلمات کلیدی

سانجیم‌دوزی،

سوزن‌دوزی،

نقوش،

گونه‌شناسی،

ترکمن.

ارجاع به این مقاله

رستمی، مصطفی، آقابابایی، زهرا، & میر، طاهره. (۱۴۰۲). گونه‌شناسی نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن. مطالعات هنر اسلامی، ۲۰ (۴۹)، ۳۷۵-۳۹۳.

[dori.net/dor/20.1001.1](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1402.20.49.76)

[1735708.1402.20.49.76](https://doi.org/10.22034/IAS.1735708.1402.20.49.76)

[dx.doi.org/10.22034/IAS](https://doi.org/10.22034/IAS.2020.210556.1101)

[2020.210556.1101](https://doi.org/10.22034/IAS.2020.210556.1101)

مقدمه

از دیرباز هنرهای دستی با زندگی اقوام کوچ‌نشین ترکمن عجین شده و جزو ملزومات آداب‌ورسوم زندگی آنان محسوب می‌شود. یکی از پرافتخارترین نمونه‌های صنایع‌دستی ایران سوزن‌دوزی یا همان رودوزی‌های سنتی است. هنر سوزن‌دوزی آراستن پارچه‌های ساده و تبدیل آن‌ها به منسوجاتی با رنگ‌ها و نخ‌های متنوع و نقش‌های چشم‌نواز است. در میان اقوام ترکمن اهمیت و جایگاه سوزن‌دوزی بیشتر از جنبه کاربردی آن موردتوجه قرار می‌گیرد تا جنبه هنری و این مطلب در زندگی روزمره در لباس‌هایشان به‌وضوح قابل‌مشاهده است. نکته قابل‌توجه آن است که اقوام ترکمن، نقوش مورد استفاده در آثارشان را از طبیعت وام گرفته‌اند و اجزای طبیعت را انتزاعی نموده در آثارشان به‌کار می‌برند. هدف از این پژوهش شناخت و گونه‌شناسی نقوش سانجیم و انواع آن به‌منظور استفاده کاربردی در سوزن‌دوزی است. چنین شناختی باعث می‌شود تا هنرمندان این رشته از این نقوش متنوع و پرکاربرد، همراه با شناخت از چگونگی پدید آمدن هر طرح در اجرای درست و آگاهانه این محصولات بهره ببرند. زیرا اغلب زنان و دختران ترکمن بدون اطلاع و آگاهی از این نقوش، با تکرار و تقلید این نوع نقش‌ها و دوخت‌ها که نسل به نسل نزد آنان به ارث رسیده، به انجام آن می‌پردازند.

با بررسی منابع مختلف و پایگاه‌های علمی مرتبط با بحث موردنظر، پژوهش‌های زیر به چشم می‌خورد و داده‌های خوبی را در اختیار می‌گذارند: ذباح (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «جستاری در مفاهیم نقوش سوزن‌دوزی ترکمانان گنبدکاووس» به این نتیجه رسیده است که نقوش سوزن‌دوزی ترکمن را می‌توان براساس شکل ظاهر و عناصری که از آن الهام گرفته شده است در گروه‌های گوناگونی دسته‌بندی کرد. جانوران، عناصر طبیعت و محیط پیرامون، عقاید و باورها، ابزار کار و ادوات جنگی. برخی نقوش بر مبنای عقاید و باورهای قومی شکل گرفته و بخشی نیز برداشتی انتزاعی از موجودات و اشیای پیرامون است.

خاموشی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحول کاربرد و تزئین در سوزن‌دوزی بلوچ و ترکمن به شیوه سنتی و مدرن» به تطبیق کاربرد تزئین در سوزن‌دوزی‌ها و رودوزی‌های گذشته و حال دو قوم بلوچ و ترکمن پرداخته است. ایشان در طی مطالعات خود بدین نتیجه رسیده است که نقوش به‌کار رفته در سوزن‌دوزی‌های بلوچ عمدتاً هندسی، گاهی حیوانی، گیاهی و به‌ندرت انسانی‌اند، اما در نوع ترکمن بیش‌تر به‌صورت اشکال منظم و تکراری، نمادها و طرح‌هایی از گیاهان و حیوانات، نقوش هندسی و قرینه، دربرگیرنده اشکال ساده شده‌ای از محصول موردنظر را می‌پوشاند و در بخش‌های به‌کار رفته به‌صورت فشرده و در کنار هم کار می‌شوند و می‌توان گفت که اکثر نمونه‌های پرکار و یا میان‌کار هستند و هنرمند سوزن‌دوز و رودوز، وقت زیادی را برای تهیه آن صرف نموده است.

کلتی (۱۳۸۲) در کتاب «سوزن‌دوزی ترکمن» به بررسی نقوش سوزن‌دوزی ترکمن و همچنین نحوه انجام آن و موارد استفاده و کاربردی آن پرداخته است. وی در کتاب خود سعی بر آن داشته است که با ارائه شناختی کلی از مواد اولیه وسایل و ابزار کار تولیدات و فنون سوزن‌دوزی، فراگیر را با چارچوب و اصول سوزن‌دوزی ترکمن آشنا نماید. آق آتابای

(۱۳۸۲) در کتاب «سوزن‌دوزی ترکمن» این مطلب را بیان کرده که یکی از صنایع‌دستی با سابقه و پرافتخار ایران هنر سوزن‌دوزی است. هنر سوزن‌دوزی آراستن پارچه‌های ساده و تبدیل آن‌ها به منسوجاتی با رنگ‌های متنوع و نقش‌های چشم‌نواز است. همچنین به ابزار کار و تولیدات و موارد استفاده سوزن‌دوزی ترکمن نیز اشاره کرده است. اسفندیاری (۱۳۷۹) در کتاب «نگرشی بر روش سوزن‌دوزی‌های سنتی ایران» به آموزش و نحوهٔ دوخت تمام دوخت‌های سنتی ایران پرداخته و همچنین با بحث و بررسی تاریخیچه سوزن‌دوزی در ایران به این مطلب اشاره کرده است. به‌رغم پژوهش‌های انجام شده درخصوص سوزن‌دوزی ترکمن، هنوز درخصوص ریشه‌ها و گونه‌های بسیاری از نقوش هنر سانجیم از حیث شکل، رنگ و نقش به‌کار رفته در آن، ابهام‌هایی وجود دارد. مقاله پیش رو می‌کوشد تا با ارائه مستندات و دلایل روشن به اثبات فرضیه‌های زیر بپردازد:

۱- منشاء پیدایش برخی از این نقوش از عقاید و باورهای اجداد اقوام ترکمن بوده است.

۲- گونه‌های نقوش سانجیم از حیث شکل و رنگ و نوع نقش در گروه‌های مختلفی شامل طبیعت، جانوران و عقاید و باورها، ابزارآلات و ادوات جنگی قابل تفکیک است.

۱. تاریخیچه، ویژگی‌ها و کاربردهای سانجیم در قوم ترکمن

انسان‌ها به‌صورت غریزی تمایل به سمت نمادهای عمومی دارند که در بستر رویاها، اسطوره، فرهنگ‌های بومی و ... ظهور می‌کنند (عزیزی یوسفکند و براری، ۱۳۹۸: ۸۲). بررسی تحول پوشاک و تزئینات دوختی روی آن نه‌تنها از نظر تاریخ و هنر قابل‌اهمیت است، بلکه از دید جامعه‌شناسی و فهم روانشناسی ملت‌ها و اقوام مختلف نیز بسیار شایان توجه است. وسایلی که متعلق به حدود شش هزار سال قبل از میلاد است و در غار کمر بند نزدیکی به‌شهر به‌دست آمده، گواه خوبی است بر این که مردم آن زمان از فن تبدیل پشم به نخ اطلاع داشته و از این نخ‌ها در دوخت و دوزها استفاده می‌نمودند. نقش روی جعبه سیمین از خزانه جیحون که هم‌اکنون در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود، نشانگر آن است که در دوره مادها لباس مردان و زنان اغلب بلند، فراخ و چین‌دار بوده و تزئیناتی از دوخت مثل قیطان‌دوزی، ملیله‌دوزی و قلاب‌دوزی داشته است، لبه لباس‌ها اکثراً دارای تزئینات رودوزی بوده که جلوه‌ای خاص به لباس‌ها می‌بخشیده است. از دیگر اسنادی که بیانگر رواج سوزن‌دوزی‌ها در ایران است مربوط به سال‌های ۵۵۰ تا ۳۳۰ پیش از میلاد است که بسیاری از کارشناسان با بررسی بقایای کاخ تخت جمشید و نیز کاشی‌های مکشوفه در شوش، لباس‌های درباریان و محافظین آن‌ها را به‌طور برجسته مشخص گردیده سوزن‌دوزی شده دانسته‌اند، علاوه بر این تعداد زیادی مجسمه سنگی که نقوش انسان‌هایی را با لباس فاخر و تزئین شده نشان می‌دهد از قسمت‌های مختلف ایران به‌دست آمده است که تا حدودی می‌توانند موید نوع رودوزی‌ها در ایران عصر هخامنشی باشد (اسفندیاری، ۱۳۷۰: ۵).

رواج نقش‌های هندسی در هنر تزئینی آسیای مرکزی، نمی‌تواند در شکل‌گیری نقش‌های ترکمنی، ازبکی و دیگر خلق‌های آسیای مرکزی بی‌تأثیر باشد. هنر بومی آسیای مرکزی (تمدنی با قدمت دست کم شش هزار ساله) از نظر

نقش‌مایه‌های هندسی، بسیار غنی است و حتی همین نقش‌های تزئینی از بافته‌ها گرفته شده‌اند؛ زیرا در طبیعت نمونه‌های فراوان برای الهام‌بخشیدن وجود ندارد (حصوری، ۱۳۷۱: ۱۸).

قوم ترکمن پیشینه‌ای بسیار دارند و همچنان پیرو آداب و رسوم و عقاید قومی خویش هستند و شاید زندگی صنعتی سده بیست و یکم، کم‌تر از دیگر اقوام ایرانی در زندگی اجتماعی آن‌ها رسوخ کرده باشد. هرچند با پیشرفت فناوری در جوامع کنونی، آداب و رسوم و سنت در میان این اقوام نیز کم‌رنگ‌تر از گذشته است (خاموشی، ۱۳۸۷: ۷۶). از جمله انواع صنایع دستی که امروزه به راحتی با کاربردهای متنوع، توانسته همچنان در دنیای نوین خریداران و متقاضیان خود را دارا باشد، هنر سوزن‌دوزی بر روی لباس و دیگر محصولات متنوع است که توسط اقوام مختلف ایران از جمله قوم ترکمن تهیه می‌شود. این هنر با ویژگی‌های خود از جمله نقوش اجرائی ساده برگرفته از طبیعت و بیشتر هندسی، روش تهیه آسان و مواد اولیه قابل دسترس و قابلیت بالا به منظور استفاده بر روی انواع محصولات با کاربردهای وسیع دارد (همان، ۹۷). سوزن‌دوزی هنر آراستن سطح رویین پارچه‌ای ساده با بهره‌گیری از نخ‌های الوان و با کمک سوزن است و دست‌اندرکاران آن به مدد بخیه‌های ظریف که بر منسوجات ساده می‌نشانند، معمولاً تلفیق زیبایی از صبر و شکیبایی و هنر را به نمایش می‌گذارند (سید اخلاقی، ۱۳۸۹: ۸۴).

هنر سانجیم‌دوزی یکی از مهم‌ترین هنرهای سنتی زنان ترکمن بعد از ابریشم‌بافی است که با نقوش متنوع، زیبا و رنگارنگ خلق می‌شود. هرچند که به نظر می‌رسد غالب نقش‌های گلدوزی آنان از اشکال هندسی باشد، ولی تکرار همین اشکال است که اصالت طرح را به وجود آورده و آن را از صورت هندسی خارج ساخته است.

سوزن‌دوزی ترکمن شامل زنجیره‌های فشرده و بسیار ریزی است که با نقش‌های مختلف هندسی سطح رویی پارچه را کاملاً پر می‌نماید. این هنر در زبان ترکمنی «سانجیم»^۱ نامیده می‌شود. سطح رویه پارچه به وسیله این زنجیره کاملاً پرمی‌گردد. معمولاً برای آغاز کار خط راستی به دور پارچه زنجیره‌دوزی می‌شود که بدان «چکیم»^۲ می‌گویند. سپس طرح موردنظر که بیشتر ذهنی است، با استفاده از زنجیره پرمی‌شود. اجرای این نقوش بیش‌تر به صورت اشکال منظم و تکراری بوده و شامل نمادها و طرح‌هایی است که از گیاهان و تصاویر حیوانات و نقوش هندسی و قرینه تشکیل شده است. نیز این نقوش دربردارنده اشکال ساده شده عناصری است که پیرامون هنرمندان ترکمن وجود داشته‌اند (کلت و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۱۰).

۲. گونه‌شناسی نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن

سوزن‌دوزی ترکمن هنری است که تنها به وسیله دست انجام می‌گیرد، در نتیجه، مدت زمان تولید آن بستگی به نوع دوخت (از حیث پرکار، میان کار و کم کاری در نقش)، نوع طرح (سادگی و پیچیدگی)، مهارت و تولید آن به صورت انفرادی یا گروهی دارد. نیز جنس پارچه و نخ مورد استفاده مؤثر است، چنانچه هرچه پارچه ریزبافت‌تر و نخ نیز ابریشم

Sanjim - ۱

Cekim - ۲

و نازک باشد، زمان بیشتری برای تهیه محصول نیاز دارد (خاموشی، ۱۳۸۷: ۷۷). نقوش سوزن‌دوزی ترکمن را می‌توان براساس شکل ظاهر و عناصری که از آن الهام گرفته شده است در این گروه‌ها دسته‌بندی کرد: جانوران، عناصر طبیعت و محیط پیرامون، عقاید و باورها، ابزار کار و ادوات جنگی، در خلق این نقوش عقاید شمنیسم توتمیسم، که مذاهب کهن ترکمنان بوده نقش به‌سزا داشته است (ذباج، ۱۳۹۲: ۷۳).

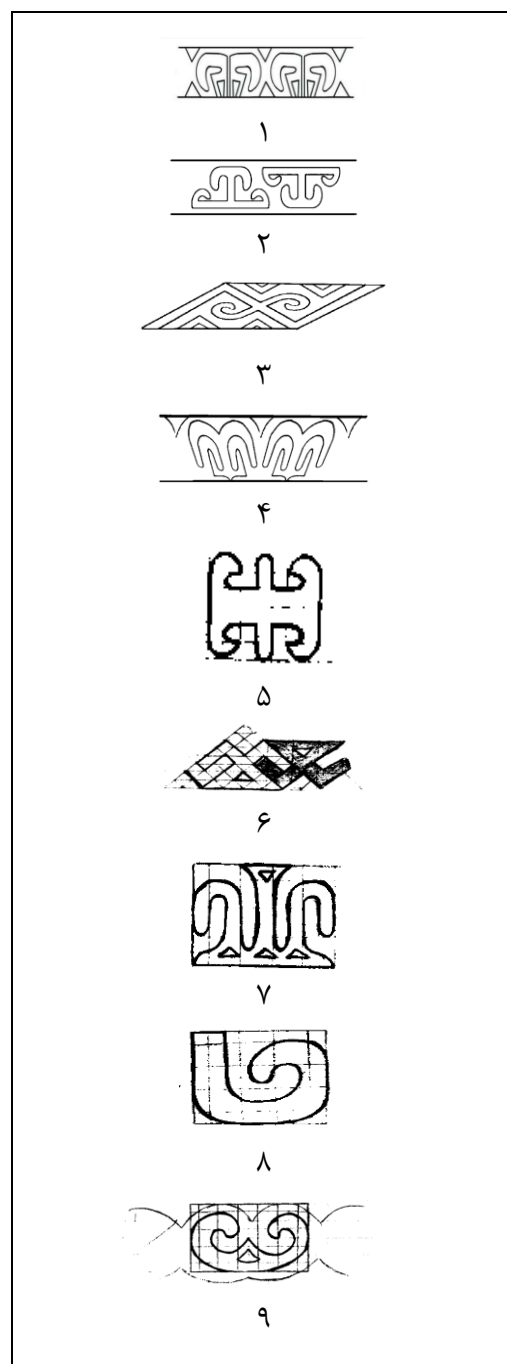
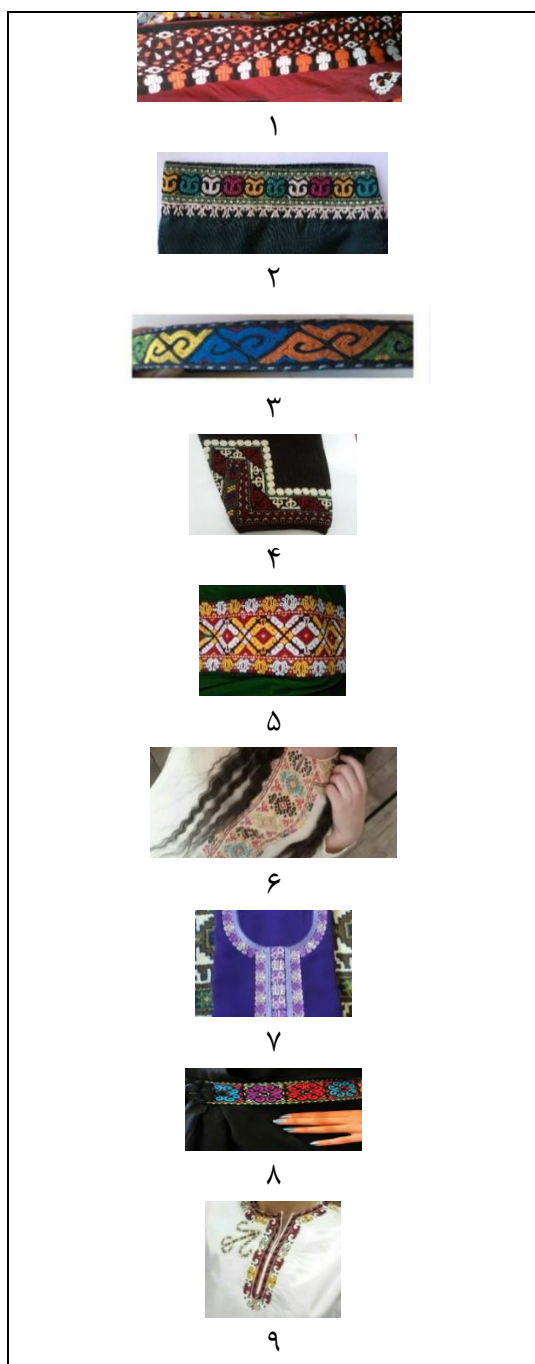
ترکمن‌های صحرانشین، هرچه در طبیعت پیرامون خود مشاهده می‌کردند را در ذهن خلاق خود به‌صورت ساده و انتزاعی در آورده و آن را زیور هنرهای دستی خود ازجمله سوزن‌دوزی می‌کردند. در فرهنگ ترکمن، شکل اصلی زیورآلات، از ادوات جنگی چون سپر و کلاه خود، زره و شمشیر الهام گرفته شده، چراکه اغلب زنان ترکمن در جنگ‌ها حضور داشته‌اند و تأثیر این الهامات در سوزن‌دوزی‌های ترکمنی نیز به چشم می‌خورد.

۲.۱. جانوران

اقوام ترکمن برای امرارمعاش، به اهلی کردن حیواناتی چون شتر و اسب روی آوردند و حیواناتی مانند قوچ و اردک به سبب تأمین کردن نیازهای مادی و برخی عقاید قومی، جنبه تقدس به خود گرفتند. برخی از نقوش جانوران و حشرات موذی نیز در بافته‌ها به‌منظور مهار کردن یا دفع شر آن‌ها در محیط زندگی به کار رفته است.

قوچ، قوچاق، قوچوق یا قوچ نقش (شاخ بز): این طرح در اکثر دست‌بافته‌های ترکمن کاربرد دارد و به‌عنوان اصلی‌ترین طرح نمذ ترکمن می‌باشد، به همین دلیل به‌عنوان طرح «کچه» معروف است. طرح قوچ برگرفته از فرم شاخ بز نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است.

در روش دوخت سوزن‌دوزی طرح قوچ روی شلوار زنانه، کلاه، روی یقه و سرآستین پیراهن‌ها و روسری‌ها به کار می‌رود. نقش قوچاق منظور همان نقش شاخ قوچ است و نماد این طرح تولید و باروری می‌باشد. کاربرد این نقش با توتمیسم در ارتباط است. قبایل کهن می‌پنداشتند که نیاکان آن‌ها به یک حیوان یا گیاه می‌رسند که مقدس حافظ قبیله و حیات بخش است و امروزه آن را توتم می‌خوانند (شمیسا، ۱۳۸۳: ۲۳۵). (شکل ۱ و تصویر ۱)

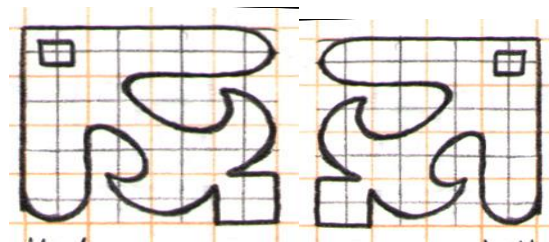

تصویر ۱. نقش‌های مختلف قوچوق و قسمت‌های مختلف لباس
زن و مردان ترکمن (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۱. نقش‌های مختلف قوچوق (نگارندگان: ۱۳۹۶)

«اونقون پرستی» (توتیمیزم) در طوایف ترکمن تا قرون هفتم و هشتم هجری پا برجا ماند. اشکال اونقون‌ها را در نقش و نگارهای نمد، گلیم، قالی و حتی سوزن‌دوزی‌ها و زیورآلات نیز می‌توان مشاهده کرد. شکل این نقش به‌منزله واسطه‌ای است که نوعی ارتباط روحی با نسل‌های گذشته برقرار می‌کند. با گذر زمان توتیم‌ها به اسطوره‌های جوامع بدل شدند (افروغ، ۱۳۸۹: ۵۷). در بین طوایف ترکمن و در بخش وسیعی از آسیای مرکزی قوچ نشانه قدرت و نیرو است.

تیرانا برون (اوزون برون): تیرانا نام ترکمنی ماهی اوزون برون، ماهی خاویاری دریای خزر است. این نماد برگرفته از شکل ماهی و فرم بدن ماهی اوزون برون نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. طرح تیرانا اکثراً بر روی کلاه و شلوار زنانه سوزن‌دوزی می‌شود و نماد روزی‌رسان است. نقوش آن می‌تواند به‌صورت ردیفی و پشت سر هم کار شود و هم به‌صورت قرینه و دو به دو مقابل هم و حتی به‌صورت چهارتایی مقابل هم قرارگیرد (کلتنه و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۲۲) (شکل ۲ و تصویر ۲)

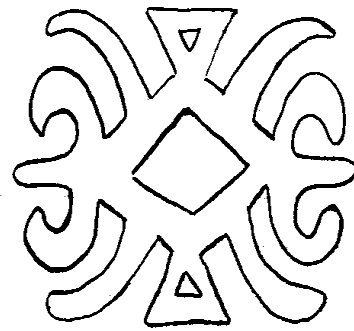

شکل ۲. تیرانا برون دو به دو به‌صورت قرینه مقابل هم (نگارندگان: لباس (نگارندگان: ۱۳۹۶) تصویر ۲. تیرانا برون دو به دو به‌صورت قرینه مقابل هم بر روی

موی (عنکبوت): طرح موی یا عنکبوت برگرفته از حشرات است. نمادش به‌خاطر دفع شر و بدی است که بیشتر در خاک و بیابان یافت می‌شود، برگرفته از فرم بدن عنکبوت نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. یکی از علل پیدایش این نقش می‌تواند، توجه و نگاه دقیق زنان هنرمند عشایر به ظرافت وجودی و در عین حال حضور همیشگی این حشره در میان اسبان و اسباب و لوازم طوایف ترکمن باشد (ذباح، ۱۳۹۲: ۷۳). (شکل ۳ و تصویر ۳)

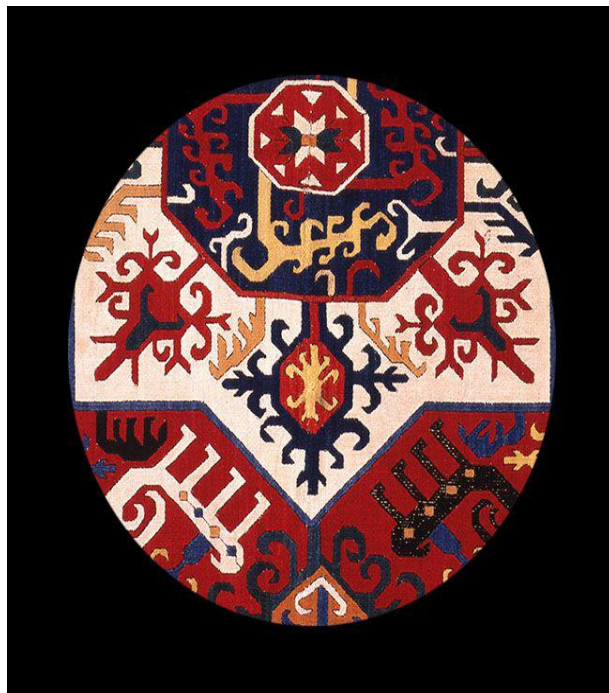

تصویر ۳. موی نقش بر لبه شلوار (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۳. موی نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

ساری‌ایچیان (عقرب زرد): ترکمن‌هایی که در دشت «قره قوم»^۳ می‌زیسته‌اند، این طرح را از طبیعت و محیط زندگی خود الهام گرفته‌اند. نقش ساری‌ایچیان برگرفته از فرم عقرب نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. به اعتقاد آن‌ها عقرب به دلیل زهری که دارد و از خود دفاع می‌کند، مظهر دفع شر است. طرح ساری‌ایچیان بر روی پاچه شلوار زنان به صورت پی‌درپی دوخته می‌شود و برای امور دیگر مثل جادوستان، روی کوسن، قاب عینک و کارهای کاربردی دیگر استفاده می‌شود (کلته و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۲۳). (تصویر ۴)

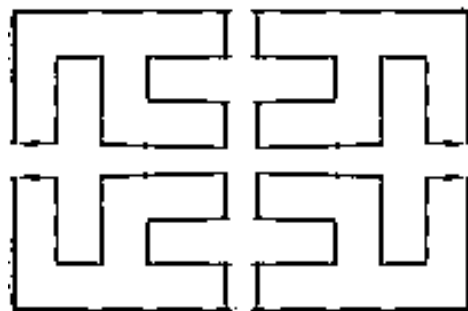
تصویر ۴. تصویر ساری‌ایچیان بر روی پاچه شلوار زنان ترکمن (نگارندگان: ۱۳۹۶)

۳ - قره قوم: به معنای خاک سیاه است.

قوش قانات (بال پرنده): این نقش نیز جزو گروه جانوران و الهام گرفته از پرندگان است که جهت پرواز و اوج در آسمان از آن استفاده می‌کنند. قوش قانات برگرفته از طرح پال پرنده نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. پرنده برای حفاظت و مصون ماندن خود و جوجه‌هایش از بلایا آنها را زیر بال و پرش محافظت می‌کند. (شکل ۴ و تصویر ۵)

تصویر ۵. قوش قانات (بال پرنده) سرآستین لباس زنانه (نگارندگان: ۱۳۹۶)

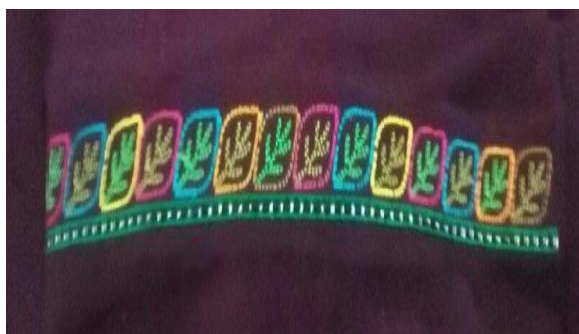

شکل ۴. قوش قانات (بال پرنده) (نگارندگان: ۱۳۹۶)

۲.۲. گیاهان

نقوش گیاهی، مجموعه‌ای از عناصر و اشکالی است که به‌صورت انتزاعی بوده و از گیاهان طبیعی الهام گرفته شده‌اند. این نقوش وسیع‌ترین گروه را در تزئینات هنر ایران به خود اختصاص داده‌اند (شایسته‌فر، ۱۳۹۰: ۹۵). صحرا نشینان ترکمن هرچه را در طبیعت و محیط پیرامون خود می‌دیدند، در ذهن خلاق خود به‌صورت ساده در قالب طرح درآورده و آن را نقش می‌زدند که یکی از آن نمونه‌های بارز گیاهان بود.

یاپرق، یاپراق (برگ): در این نوع نقش سوزن‌دوزی، همه اجزای طبیعت در دستان زنان ترکمن به‌صورت انتزاعی درآمده و زینت بخش البسه شده است. یاپرق برگرفته از شکل پنجه‌ای برگ نماد گیاهان در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. برگی که حالت پنجه‌ای دارد و در شلوار زنان استفاده می‌شود. (شکل ۵ و تصویر ۶)

تصویر ۶. یاپراق نقش بر روی لباس (نگارندگان: ۱۳۹۶)

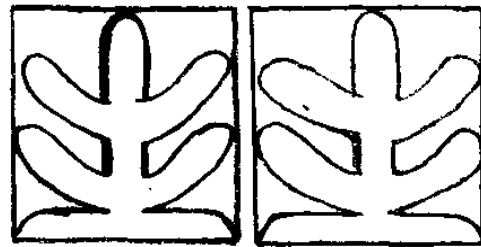
شکل ۵. یاپراق نقش و طرح خطی آن (نگارندگان: ۱۳۹۶)

باغ (درخت): درخت به‌عنوان یک نقش تزئینی گیاهی از جایگاهی ویژه در هنر ایران برخوردار است. این گیاه از دیرباز مورد توجه و علاقه انسان بوده و در ضمیر او جایگاهی مقدس و والا یافته است. شکل ایستا و پرصلابت آن، نشان و نمادی از حیات و مقاومت است (خزایی، ۱۳۸۷: ۳۸).

طرح باغ در مناطقی که کشاورزی در آن رواج داشت، بیشتر معمول بوده است و شکل ساده شده درخت را نشان می‌دهد. باغ برگرفته از شکل ساده شده درخت نماد گیاهان در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. این نقش احتمالاً پیشینه کهنی نداشته، زیرا یکجانشینی و پرورش درختان، ایده خلق این نقش را به‌وجود آورده است و نماد استواری و ایستادگی است (کلته و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۲۳). (شکل ۶ و تصویر ۷)

تصویر ۷. باغ نقش بر لبه شلوار (نگارندگان: ۱۳۹۶)

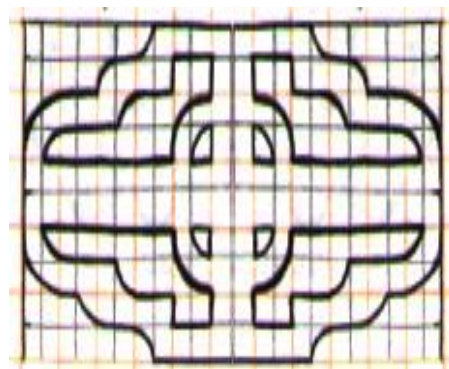
شکل ۶. باغ نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

گل (بهترین گل): طرح گل برگرفته از ماری گل فرش ترکمن است و در روش دوخت سوزن‌دوزی ترکمن بیشتر در آلین دانگی^۴ کاربرد دارد. گل نقش برگرفته از طرح ماری گل در فرش ترکمن نماد گیاهان در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. گل، برترین نقش در فرش ترکمن است و یکی از معروف‌ترین نقش‌ها به شکل «گل نقش» نامیده می‌شود. مانند گل سرسبد که بهترین نوع گل در نقوش ترکمن است. (شکل ۷ و تصویر ۸)

تصویر ۸. گل نقش بر روی کلاه و آنتی زنان ترکمن

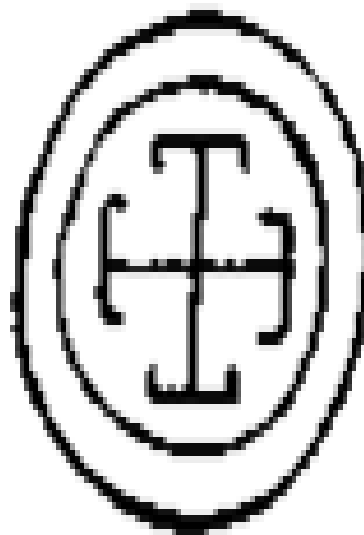
(نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۷. گل نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

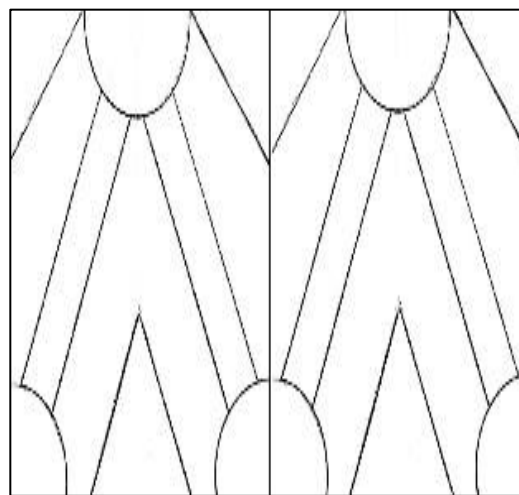
^۴ - آلین دانگی: کلاه یا حلقه‌ای که دختران بعد از ازدواج بر سر می‌گذارند که نشان متأهل بودن است.

بستانی (باغ و بوستان): این واژه برگرفته از باغ و بوستان و کاربردش بیشتر برای بوعروک^۵ است. بستانی برگرفته از باغ و بوستان نماد گیاهان در نقوش سانجیم دوزی ترکمن است. «تاخیا» نیز به آن گفته می‌شود که معنی آن عرقچین است (کلتی و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۲۴). (شکل ۸-۹ و تصویر ۹-۱۰)

تصویر ۹. نقش دوخته شده بستانی بر روی کلاه یا عرقچین مردانه (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۸. نقش خطی بستانی (نگارندگان: ۱۳۹۶)

تصویر ۱۰. نقش دوخته شده بستانی بر لبه شلوار زنانه (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۹. نقش خطی بستانی (نگارندگان: ۱۳۹۶)

^۵ - بوعروک: کلاه ترکمنی مردانه است.

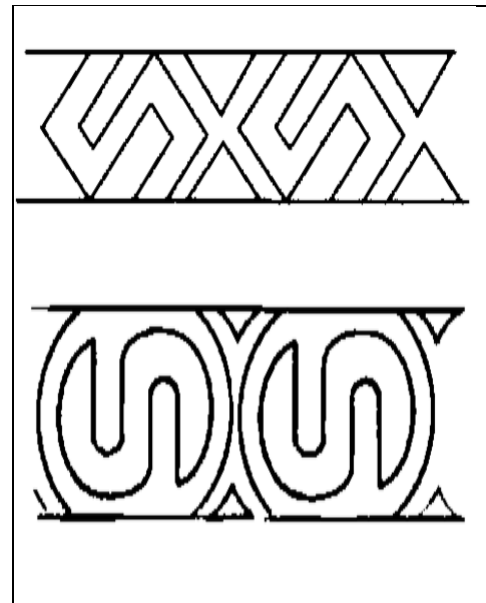
۲.۳. عقاید و باورها

ترکمنان همچون سایر اقوام ایرانی مرسومات و سنن خود را دارند که از گذشتگان به ارث برده و در راه حفظ آن بسیار کوشیده‌اند.

بورمه چگین (بستن بازو): در زبان ترکمن «بورمه» به معنای بستن و «چگین» به معنای بازو است. بورمه چگین برگرفته از بازوبند نماد عقاید و باورها در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. زنان سالخورده ترکمن اعتقاد دارند زمانی که فردی دچار غش یا ضعف می‌شود، باید بازوی آن فرد را محکم بست تا خون به بالای بدن او جریان یابد. ترکیب‌بندی این نقوش بر روی لباس به گونه‌ای است که هر نقش در یک خط تکرار می‌شود و این خطوط یادآور سطور و دست‌نوشته‌ها است. مشابه این ترکیب‌بندی را در قالی محرمات می‌توان یافت که تداعی‌کننده سطور کتاب دعا است. شاید آن‌ها براین عقیده‌اند که این نقوش محافظ جان و مالشان است (کلتی و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۲۱). (شکل ۱۰ و تصویر ۱۱)

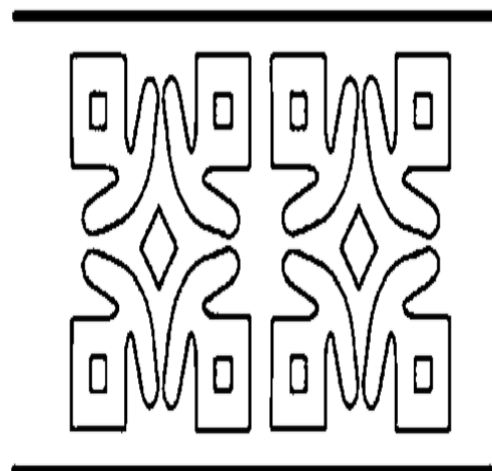

تصویر ۱۱. دو شکل متفاوت از بورمه چگین بر لبه شلوار (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۱۰. دو شکل متفاوت از بورمه چگین
(نگارندگان: ۱۳۹۶)

دورت گوز (چهارچشم): این واژه به معنی «چهار چشم» است و احاطه و تسلط بیشتر به اطراف مثل آنکه چهار چشمی مواظب باشیم و برای چشم نظر به کار می‌رود. دورت گوز برگرفته از چشم‌نظر نماد عقاید و باورها در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن است. یکی از رایج‌ترین اشیاء برای چشم‌نظر، شاخ قوچ و گاو است؛ اما به این دلیل که همه‌جا قابلیت حمل دائم را ندارند، نقوشی روی پارچه‌ها و البسه به کار می‌رود که هم جنبه تزئینی دارد و هم در همه حال به همراه فرد است و او را از چشم بد دور نگه می‌دارد. (شکل ۱۱ و تصویر ۱۲)

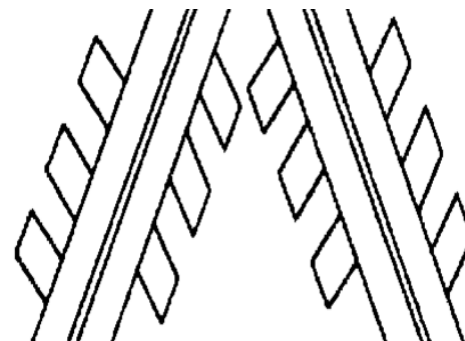

شکل ۱۱. دو طرح خطی متفاوت دورت گوز (نگارندگان: ۱۳۹۶) تصویر ۱۲. دورت گوز و نمونه دوخت آن (نگارندگان: ۱۳۹۶)

۲.۴. سایر نقوش

عالم: «عالم نقش» از قالی ترکمن الهام گرفته شده است. نقش‌های عالم در قالی، برحسب طوایف ترکمن تغییر می‌کنند و مشاهده می‌شود که در هر مورد نقش خاصی استفاده می‌شود. نقش عالم شبیه وسیله‌ای است که در اطراف پای چهارپایان کشیده می‌شود و برگرفته از نقش دنده‌های قفسه سینه نماد از جان مایه گذاشتن است. این نقوش از طرح‌های پیچیده گیاهی و هندسی و درختی گرفته تا نقوش ساده هندسی متغیرند. «گرمج» یا «گرمج» از طرح‌های معروف عالم است که نیاز محمد نیازی استاد بافنده فرش ترکمن آن را چنین تفسیر می‌کند: گرمج وسیله‌ای است که در اطراف پای چهارپایان کشیده می‌شود (غراوی، ۱۳۸۷: ۱۳۱). (شکل ۱۲ و تصویر ۱۳)

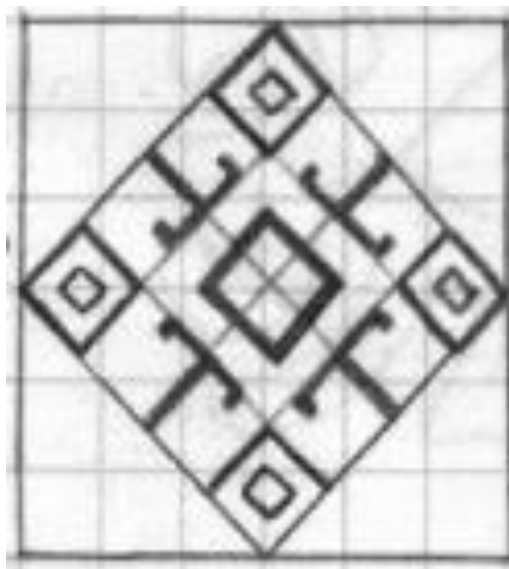
درباره نقش عالم در قالی نیز برخی می‌گویند نقش دنده‌های قفسه سینه است. بافنده ترکمن با نقش کردن این شکل بر حاشیه اثر اعلام می‌دارد که وی برای بافت این زیرانداز زیبا از جان‌مایه گذاشته است (ذباج، ۱۳۹۲: ۷۵).

تصویر ۱۳. عالم نقش بر لبه پیراهن زنان ترکمن (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۱۲. عالم نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شلیپه (شرابه و آویز): این نقش به معنای شرابه و آویز و به گل‌ها و شاخه‌های نازک آویخته مانند است. شلیپه عمدتاً از نقوش حاشیه فرش ترکمن گرفته شده و در سوزن‌دوزی به کار رفته است. در شلوار زنانه و کارهای کاربردی و حاشیه‌های رومیزی استفاده می‌شود (کلتی و آق آتابای، ۱۳۸۲: ۲۴). (شکل ۱۳)

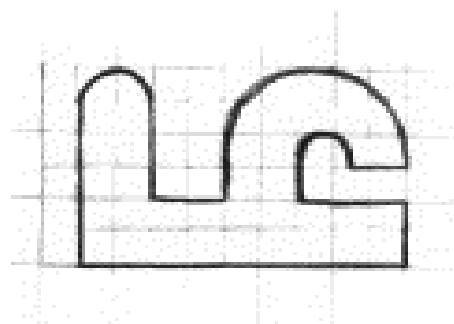

شکل ۱۳. شلیپه نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

چاقماق (گیره): نام «چاقماق» از دستگاه گیره که در کارهای آهنگری و غیره استفاده می‌شود، الهام گرفته شده است. این نقش برگرفته از دستگاه گیره در کارگاه آهنگری نماد مقاومت در کار و فعالیت مردم ترکمن است. طرح چاقماق اکثراً بر روی پاچه شلوار زنانه دوخته می‌شود. شاید به دلیل مقاومت در کار استفاده می‌شود چون آهن یک وسیله سفت و سخت است. (شکل ۱۴ و تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴. چاقماق نقش بر روی پاچه شلوار زنانه (نگارندگان: ۱۳۹۶)

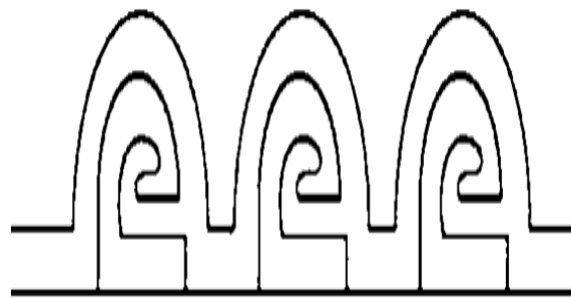

شکل ۱۴. چاقماق نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

اوی (آلاچیق): در طراحی این نقش از شکل «قبه» الهام گرفته شده است. قبه زیوری شبیه به کلاه خود است. اوی برگرفته از قبه زیوری شبیه به کلاه خود و برگرفته از آلاچیق نماد تقدس ترکمن‌ها است. ترکمن‌ها طرح قبه را برگرفته از آلاچیق (اوی) می‌دانند و علت آن را تقدس «اوی»^۶ در نزد خود است. (شکل ۱۵ و تصویر ۱۵-۱۶)

تصویر ۱۵. اوی نقش بر لبه شلوار (نگارندگان: ۱۳۹۶)

شکل ۱۵. اوی نقش (نگارندگان: ۱۳۹۶)

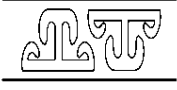
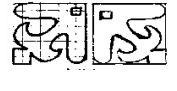
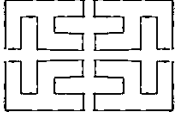
تصویر ۱۶. نمایی از اوی آلاچیق ترکمن (نگارندگان: ۱۳۹۶)

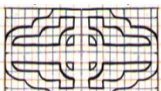
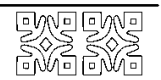
^۶ - اوی به معنی آلاچیق یا خانه قدیمی می‌باشد که از شکل قبه الهام گرفته شده (قبه زیوری شبیه کلاه خود است که سمبل و یادآور جنگ است) و ترکمنان عشایر از آن به جهت قابل انتقال بودنش استفاده می‌نمودند.

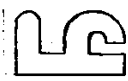
۳. بحث و تحلیل یافته‌ها

با بحث و بررسی برگونه‌های مختلف نقوش سانجیم‌دوزی با مفاهیم و برداشت این گونه‌ها از جانوران مثل قوچاق به معنی شاخ قوچ نماد قدرت و باروری گیاهان مثل یافرق به معنی برگ، عقاید و باورها که از آن می‌توان از دورت گوز به معنی چهار چشم است و برای چشم نظر به کار می‌رود، نام برد. و بورمه چگین در زبان ترکمنی بورمه به معنای بستن چگین بازو می‌باشد که به مفهوم بستن بازوست آشنا شدیم و همچنین چگونگی به‌وجود آمدن این نقوش و اینکه از چه چیزهایی الهام گرفته شده است و کاربرد آن‌ها چیست و اسم این گونه‌ها که در نقوش سانجیم به کار رفته در این پژوهش معرفی شده است. (جدول ۱)

جدول ۱. گونه‌شناسی نقوش به کار رفته در هنر سانجیم‌دوزی ترکمن (نگارنگان، ۱۳۹۶)

ردیف	گونه اصلی	گونه فرعی	نام فارسی نقش	شرح نقش	نمونه شکل نقش
۱	جانوران	قوچ، قوچاق، قوجوق یا قوچ نقش	شاخ بز	برگرفته از فرم شاخ بز نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		تیرانا بورن	ماهی اوزون برون	برگرفته از فرم بدن ماهی اوزون برون نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		موی	عنکبوت	برگرفته از فرم بدن عنکبوت نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		ساری ایچیان	عقرب زرد	برگرفته از فرم عقرب نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		قوش قانات	بال پرنده	برگرفته از طرح پال پرنده نماد جانوران در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	

۲	گیاهان	یاپرق، یاپراق	برگ	برگرفته از شکل پنجه‌ای برگ نماد گیاهان در نقوش سانجیم- دوزی ترکمن	
		باغ نقش	درخت	برگرفته از شکل ساده شده درخت نماد گیاهان در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		گل نقش	بهترین گل	برگرفته از طرح ماری گل در فرش ترکمن نماد گیاهان در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		بستانی	باغ و بستان	برگرفته از باغ و بستان نماد گیاهان در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
۳	عقاید و باورها	بورمه‌چگین	بستن بازو	برگرفته از بازوبند نماد عقاید و باورها در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
		دورت گوز	چهار چشم	برگرفته از چشم‌نظر نماد عقاید و باورها در نقوش سانجیم‌دوزی ترکمن	
۴	سایر نقوش	عالم	وسیله‌ای که در اطراف پای چهارپایان کشیده می- شود.	برگرفته از نقش دنده‌های قفسه سینه نماد از جان مایه گذاشتن	
		شلپه نقش	شرابه و آویز	برگرفته از نقوش حاشیه فرش ترکمن	

	برگرفته از دستگاه گیره در کارگاه آهنگری نماد مقاومت در کار	دستگاه گیره	چاقماق		
	برگرفته از قبه زیوری شبیه به کلاه خود، برگرفته از آلاچیق نماد تقدس	آلاچیق	اوی		

نتیجه‌گیری

باتوجه به تحقیقات انجام‌شده برخی از زنان و دختران ترکمن اطلاع چندانی درباره چگونگی پدیدآمدن و معنای نقوش سنتی خود ندارند و آن را به تقلید از اجداد خود انجام می‌دهند و بهتر آن است که اندکی کنکاش نموده و با اطلاع از معنا و مفهوم شگفت‌انگیز این نقوش پرده از راز و رمز آن برداشته تا با حلاوت و اشتیاق بیشتری به انجام این هنر بپردازند. نقوش سوزن‌دوزی ترکمن براساس شکل ظاهر و عناصری که از آن ایده گرفته‌اند، به چند دسته تقسیم می‌شوند که شامل: گیاهان، جانوران، عناصر طبیعت و محیط پیرامون آن‌ها، عقاید و باورهایشان و نیز سایر نقوش که از آنالیز اشکال ابزار جنگی و اشیای مورد استفاده روزمره تشکیل می‌شود و هر دسته از نقوش خود به گونه‌های ریزتر تقسیم می‌گردند. بیشتر نقش‌ها برگرفته از باورهای قومی است. از موجودات اساطیری آن‌ها می‌توان از قوچ نام برد که از شاخ آن به شکل‌های گوناگون استفاده نموده‌اند و آن‌ها به دلیل زندگی و ارتباط مستقیم‌شان با طبیعت از رنگ‌های گرم همانند سبز و قرمز در لباس‌ها و نقوش روی لباس به کار می‌برند که نشانگر عشق و خونگرمی و ایستادگی در برابر ناملایمات است و این نقوش را با تکرار به صورت ردیفی در یک یا دو سطر انجام می‌دهند که به نوعی همان خطوط دعا و حافظ جان و مالشان است. وجود گونه‌های مختلف و متنوع نقوش سانجیم، باعث شده است تا این هنر و سلیقه، باورها و اندیشه‌های هنرمندانش نسل به نسل به میراث بماند و بیانگر فرهنگ و اعتقادات اقوام ترکمن است.

فهرست منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

اسفندیاری، منتخب‌صبا. (۱۳۷۰). نگرشی بر روند سوزن‌دوزی‌های ایران (از هشت هزار سال قبل از میلاد). تهران: نشر صبا.

افروغ، محمد. (۱۳۸۹). نماد و نشانه و نشانه‌شناسی در فرش ایران. تهران: فرهنگسرای میردشتی.

حصوری، علی. (۱۳۷۱). تک‌مضمون‌های فرش. نقش‌های قالی ترکمن و اقوام همسایه. تهران: فرهنگیان.

سید اخلاقی، پریسا. (۱۳۸۹). دانشنامه کوچک صنایع‌دستی ایران. چاپ دوم، تهران: نشر قصیده.

شمیسا، سیروس. (۱۳۸۳). نقد ادبی. چاپ چهارم، تهران: میترا.

کلتی، ابراهیم. (۱۳۷۵). مقدمه‌ای بر شناخت ایلات و عشایر ترکمن. گنبد کاووس: حاجی طلایی.

کلتی، ابراهیم؛ آق آتابای. مریم. (۱۳۸۲). سوزن‌دوزی ترکمن. گرگان: ایل آرمان.

گودرزی دیباج، مرتضی. (۱۳۹۲). تجزیه و تحلیل آثار هنری. چاپ سوم، تهران: نشر عطایی.

مقالات

ذباح، الهام. (۱۳۹۲). «جستاری در مفاهیم نقوش سوزن‌دوزی ترکمانان گنبد کاووس». مجله نگره، شماره ۲۸، ۷۶-۶۹.

خاموشی، زهرا. (۱۳۸۷). «تحول کاربرد و تزئین در سوزن‌دوزی بلوچ و ترکمن به شیوه سنتی و مدرن». مطالعات هنر اسلامی. شماره ۹، ۹۸-۷۳.

خزایی، محمد. (۱۳۸۷). «مفاهیم نمادین در هنر طراحی ایران. تهران». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۸، ۴۰-۲۵.

شایسته‌فر، مهناز؛ بهزادی. مهران. (۱۳۹۰). «هماهنگی رنگ و نقش در تزئینات مسجد جامع یزدیلو و سفال میبد». مطالعات هنر اسلامی. شماره ۱۵، ۱۰۱-۹۱.

عزیزی یوسفکند و براری. (۱۳۹۸). «بازشناسی تطبیقی فرمی و محتوایی استحاله کهن‌الگوی سه‌گانه با تأکید بر نقش‌مایه درخت در فرش ایرانی». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، ۱۰۰-۸۳.

پایان‌نامه‌ها

پیان غراوی، زهره. (۱۳۸۷). «ریشه‌یابی عناصر تصویری در صنایع‌دستی استان گلستان». پایان‌نامه کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی.